

Προτεραιότητες πολιτικής – Συμπεράσματα

ΗΛΙΑΣ ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ

Α. Προτεραιότητες πολιτικής

Με τη δημοσίευση της συλλογικής αυτής προσπάθειας των ερευνητών (-τριών) του Ε.Κ.Κ.Ε. γίνεται και στην Ελλάδα ένα αποφασιστικό, ελπίζουμε, βήμα στην κατεύθυνση της υπεύθυνης επιστημονικής προσέγγισης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Μπορεί οι μελέτες που παρουσιάζονται στον τόμο αυτό να γράφτηκαν σε ένα, για μελέτες τέτοιου είδους, πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μόλις έξι μηνών, όμως τα αποτελέσματα και οι συγκροτημένες προτάσεις που κατατίθενται στο έργο αυτό από τους ερευνητές και τις ερευνήτριες είναι προϊόν μακρόχρονων ερευνών που πραγματοποιήθηκαν είτε από άτομα είτε από ομάδες. Γι' αυτό τα συμπεράσματα στα οποία οι υπεύθυνοι ερευνητές (-τριες) καταλήγουν και οι προτάσεις λήψης μέτρων τις οποίες καταθέτουν θα πρέπει να ληφθούν δεόντως σοβαρά υπόψη από τους αρμόδιους φορείς και το ελληνικό Κράτος και να αξιοποιηθούν ανάλογα. Τόσο το Ε.Κ.Κ.Ε. όσο και οι επιμέρους υπεύθυνοι ερευνητές (-τριες) θα είναι στη διάθεση παντός ενδιαφερόμενου για συμπληρωματικές πληροφορίες αλλά και για την προσφορά κάθε είδους βοήθειας που θα τους ζητηθεί. Βέβαια η συλλογική αυτή προσπάθεια μόνο τότε θα έχει επιτύχει τους στόχους της, εάν αποτελέσει την απαρχή επόμενων επιστημονικών ερευνών γενικά στην κατεύθυνση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, αλλά και στην προώθηση στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος πεδίων του κοινωνικού αποκλεισμού ή και παραμέτρων του ίδιου προβλήματος που μέχρι τώρα δεν έχουν τύχει της κατάλληλης επιστημονικής μελέτης.

Εξαιτίας της έλλειψης οργανωμένης αντιμετώπισης των προβλη-

μάτων κοινωνικού αποκλεισμού και της γενικότερης καθυστέρησης που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές υπηρεσίες του Κράτους, οι προτάσεις που κατατίθενται από τους (τις) ερευνητές (-τριες) και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τις μελέτες της Έκθεσης καταλήγουν: στην απαρίθμηση των ομάδων που κυρίως πλήττονται από τις διαρθρωτικές αλλαγές και τις κοινωνικοοικονομικές αλλά και τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις και σε προτάσεις ειδικών δράσεων και λήψης μέτρων καταπολέμησης των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού των ομάδων αυτών.

Σύμφωνα με τις έρευνες της Έκθεσης αυτής, προτεραιότητα καταπολέμησης φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού έχουν οι ομάδες:

- παλιννοστούντων μεταναστών
- αλλοδαπού εργατικού δυναμικού
- ατόμων με ειδικές ανάγκες
- τοξικομανών-αποφυλακισμένων
- τσιγγάνων
- πολιτικών προσφύγων.

I. Παλιννοστούντες

Στην Ελλάδα επέστρεψαν μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης πολλοί Πόντιοι, ενώ μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος της Αλβανίας, ήρθαν πολλοί Βορειοηπειρώτες και εγκαταστάθηκαν στη χώρα μας. Το Κράτος βρέθηκε απροετοίμαστο για να υποδεχτεί το μεγάλο αριθμό των παλιννοστούντων, οι περισσότεροι των οποίων αντιμετωπίζουν κατά τρόπο οξύ ακόμα και το πρόβλημα της επιβίωσης. Για το λόγο αυτό κρίνονται ως στόχοι άμεσης δράσης:

- η παροχή βοήθειας για την επίλυση των άμεσων κοινωνικών προβλημάτων της κατηγορίας αυτής
- η ταχύρυθμη κοινωνική ενσωμάτωσή τους
- η ένταξή τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης
- η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

II. Άνεργοι

Η οικονομική κρίση, που πλήττει και την Ελλάδα, έχει οδηγήσει σε

υψηλό ποσοστό ανεργίας ορισμένες περιοχές που έχουν αποβιομηχανοποιηθεί ή σταδιακά αποβιομηχανοποιούνται. Για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού των ανέργων αυτών των περιοχών προτείνεται:

- η δημιουργία τμημάτων επιμόρφωσης και κατάρτισης των ανέργων σε νέα επαγγέλματα
- η ίδρυση ειδικών συμβουλευτικών υπηρεσιών ενθάρρυνσης των ανέργων στην κατεύθυνση αλλαγής επαγγέλματος ή και της μετάβασης σε περιοχές που προσφέρουν καλύτερες δυνατότητες απασχόλησης
- η οικονομική ενίσχυση ικανών να επιβιώσουν επιχειρήσεων και η ενθάρρυνση για την πρόσληψη ανέργων από την πληττόμενη περιοχή
- η οικονομική συμπαράσταση σε κάθε επιχειρηματική ή άλλη πρωτοβουλία που συμβάλλει στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στην περιοχή.

III. Άτομα με ειδικές ανάγκες και χρονίως πάσχοντες

Η εν γένει θέση των ατόμων με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.) στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα προβληματική λόγω, προπάντων, της έλλειψης ακόμα και της στοιχειώδους υποδομής στους δημόσιους και κοινόχρηστους χώρους, η οποία θα μπορούσε να διευκολύνει την κίνηση των ατόμων αυτών και τη συμμετοχή τους στη ζωή της πόλης, του δήμου ή της κοινότητας στην οποία ζουν.

Για να διευκολυνθεί η ζωή των Α.Μ.Ε.Α. προτείνεται:

- να δημιουργηθεί ένα θεσμικό πλαίσιο που θα επιβάλλει σε κάθε είδους κατασκευές (κτίρια, δρόμους, γέφυρες, σχολεία κ.λ.π.) να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες των ατόμων αυτών
- να απογραφούν οι κοινόχρηστοι χώροι που θα μπορούσαν να εξοπλιστούν με τα μέσα που έχουν ανάγκη τα Α.Μ.Ε.Α.
- να ληφθεί ειδική μέριμνα για τους τυφλούς, που αντιμετωπίζουν τα περισσότερα προβλήματα, ιδιαίτερα στις μετακινήσεις τους στα αστικά κέντρα και στα δημόσια κτίρια
- τα Α.Μ.Ε.Α. να εκπαιδεύονται και να καταρτίζονται με ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα.

IV. Γυναίκες ορισμένων κατηγοριών

Στην Ελλάδα παρατηρείται, σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πολύ χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό (μόλις το 32,6%). Ιδιαίτερα από την ανεργία πλήττονται ορισμένες κατηγορίες: οι άγαμες γυναίκες, οι διαζευγμένες και οι νέες.

Εκείνα που καταρχήν, λόγω της πολυπλοκότητας του θέματος, προτείνονται είναι:

- καθιέρωση ποικίλων και ελαστικών εργασιακών σχημάτων
- εκτεταμένες άδειες μητρότητας για την αντιμετώπιση της ασυμβατότητας μεταξύ εργασίας και οικογενειακής ζωής
- δημιουργία θέσεων μερικής απασχόλησης
- δημιουργία παιδικών σταθμών
- προγράμματα επαγγελματικής εξειδίκευσης και επιμόρφωσης γυναικών με στόχο την ισότιμη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας.

V. Τοξικομανείς-Αποφυλακισμένοι-Τσιγγάνοι-Παράνομο ξένο εργατικό δυναμικό

Στις κατηγορίες αυτές εντάσσονται ομάδες οι οποίες περισσότερο απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό. Μόλις τα τελευταία χρόνια η ελληνική κοινωνία αρχίζει να συνειδητοποιεί την κατάσταση αποκλεισμού των ομάδων αυτών, λόγω και του γεγονότος ότι ο αριθμός των ατόμων που ανήκουν σ' αυτές και ζουν σε κατάσταση αποκλεισμού αυξάνεται αισθητά. Για τους λόγους αυτούς εκείνο που καταρχήν προέχει είναι να γίνει μια συντονισμένη εκστρατεία διαφώτισης της κοινής γνώμης για τις ιδιαιτερότητες και τα προβλήματα των ομάδων αυτών.

Ειδικότερα προτείνεται:

- η δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου κοινωνικής μέριμνας που θα στηρίζει τις ομάδες αυτές, ιδιαίτερα στις προσπάθειές τους (επαν)ένταξης στην κοινωνία
- εμπλουτισμός της ελληνικής νομοθεσίας με τις εμπειρίες των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, εκεί που αυτό μπορεί να γίνει ή και επιβάλλεται, συμμόρφωση των ελληνικών νόμων με τις οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

- προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικού προσανατολισμού
- προσφορά εργασίας σ' εκείνες τις κατηγορίες ατόμων (τοξικομανών-αποφυλακισμένων-παράνομων προσφύγων), που χρειάζονται αποφασιστική στήριξη στο πρώτο τουλάχιστον στάδιο της (επαν)ένταξής τους
- ιδιαίτερα για τους Τσιγγάνους, πέρα από την καταπολέμηση των προκαταλήψεων, θα πρέπει να γίνουν προσπάθειες διάρκειας για την εγκατάστασή τους και τη σταδιακή ένταξή τους στις κοινότητες στις οποίες έχουν επιλέξει να ζουν. Επίσης θα πρέπει να δημιουργηθούν συμβουλευτικοί σταθμοί οι οποίοι θα παρέχουν συμβουλές σε θέματα εκπαίδευσης, εργασίας και γενικότερα γνώσης των δικαιωμάτων τους.

Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις στην κατεύθυνση καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού

Κοινή διαπίστωση των μελετών της Έκθεσής μας είναι ότι στην Ελλάδα λείπουν οι υπηρεσίες εκείνες και οι θεσμοί που θα μπορούσαν να στηρίζουν αλλά και να υλοποιήσουν πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βασική πρόταση την οποία καταθέτουμε και την οποία στηρίζουμε στην παραδεδομένη και στη Συνθήκη του Μάαστριχτ *αρχή της επικουρικότητας* είναι: να μεταφερθεί η ευθύνη και τα μέσα επίλυσης των προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού στους χώρους στους οποίους αυτά αναφύονται: δηλαδή στις τοπικές κοινωνίες. Για το λόγο αυτό προτείνουμε:

- να ενδυναμωθεί με κάθε θεσμικό, πολιτικό και οικονομικό μέσο ο ρόλος των τοπικών αρχών για την επίλυση προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού μετά από ολοκληρωμένες κοινωνικές παρεμβάσεις και προγράμματα
- να συσταθούν υπηρεσίες στα υπουργεία, τις νομαρχίες και όπου αλλού κρίνεται σκόπιμο, που θα συμβουλευούν, θα προσανατολίζουν και θα προσφέρουν κάθε είδους βοήθεια σε μόνιμη βάση.

Β. Συμπεράσματα

Αν και είναι δύσκολο να τοποθετήσει κανείς με βεβαιότητα το χρονικό

σημείο από το οποίο φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού γίνονται πιο αισθητά στις σύγχρονες κοινωνίες, πιστεύω ότι επιστημονικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων εκδηλώνεται με ιδιαίτερη σφοδρότητα σε δύο ιστορικές περιόδους της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας: την πρώτη περίοδο την τοποθετούμε στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν πια τα αποτελέσματα της μακρόχρονης οικονομικής κρίσης, που αλλού περισσότερο, αλλού λιγότερο, πλήττει τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, άρχισαν να γίνονται εντονότερα αισθητά και να οδηγούν σε περιθωριοποίηση ένα αυξανόμενο αριθμό ατόμων. Τη δεύτερη περίοδο την τοποθετούμε στα τέλη της δεκαετίας του '80, όταν το τέλος του κομμουνισμού και η πτώση των τειχών που χώριζαν Ανατολή και Δύση προκαλούν το τεράστιο ρεύμα των οικονομικών αλλά και των πολιτικών προσφύγων που κατακλύζει ορισμένες χώρες της Κεντρικής αλλά και της Νότιας Ευρώπης και οξύνει τα έτσι κι αλλιώς υπάρχοντα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού, ιδιαίτερα ορισμένων κατηγοριών ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων.

Αυτή την κατάσταση, που από τις αρχές της δεκαετίας του '90 με την εμφάνιση του ακροδεξιού λαϊκισμού άρχισε να παίρνει απειλητικές διαστάσεις ακόμη και γι' αυτή την ίδια τη μεταπολεμική δημοκρατική συναίνεση, οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης την αντιμετωπίζουν θέτοντας σε εφαρμογή εκτεταμένα προγράμματα που σκοπό έχουν να προλάβουν ή και να ανατρέψουν διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού που προκάλεσαν η οικονομική κρίση και το ρεύμα της μετανάστευσης.

Στη δίνη αυτών των εξελίξεων έχει εμπλακεί και η Ελλάδα. Όπως όμως ήδη έχουμε τονίσει, η επιβίωση ορισμένων πρωτογενών παραδοσιακών δομών (οικογένεια-κοινότητα-αλληλεγγύη) εμπόδιζε για ορισμένο χρονικό διάστημα να εκδηλωθούν τα φαινόμενα αποκλεισμού, τουλάχιστον στην ένταση που αυτά εκδηλώνονται στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Από τη στιγμή όμως που φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού κάνουν αισθητά την παρουσία τους και στην Ελλάδα αποκαλύπτουν, όπως η Τζ. Καθουνίδη δείχνει, το πόσο ανεπαρκείς είναι οι υπάρχουσες δομές παροχής κοινωνικής προστασίας που προσφέρονται από το Κράτος και τους άλλους φορείς. Οι υπάρχουσες δομές και οι εφαρμοζόμενες πολιτικές προστασίας είναι σχεδιασμένες για ν' αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που δημιουργού-

νται στον τομέα της απασχόλησης, του εισοδήματος, της υγείας ή της στέγασης, αδυνατούν όμως να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο και πολυδιάστατο είναι και φορτωμένο από ελλείψεις σ' όλους εκείνους τους τομείς στους οποίους προπάντων εκδηλώνεται. Πολυδιάστατα προβλήματα, λοιπόν, απαιτούν πολυδιάστατα προγράμματα λύσης. Η συγγραφέας προτείνει ένα μοντέλο συνεργασίας περισσότερων φορέων σε τοπικό επίπεδο, στο οποίο οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) θα πρέπει να παίξουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάπτυξη συνεργασιών. Θα πρέπει, λοιπόν, πρώτον να δημιουργηθεί το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο που θα διευκολύνει την ανάπτυξη συνεργασιών· δεύτερον θα πρέπει να ανατεθούν περισσότερες αρμοδιότητες και εξουσίες στην τοπική αυτοδιοίκηση και τρίτον θα πρέπει το επίπεδο της τεχνογνωσίας να βελτιωθεί με τη διάθεση πόρων για την εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών και όλων εκείνων των κατάλληλων στελεχών που θα αναλάβουν σε τοπικό επίπεδο τον αγώνα εναντίον του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο σημείο αυτό, βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, πέρα από τα νομοθετικά, τα υλικά μέσα και τις ανθρώπινες δεξιότητες που απαιτεί, χρειάζεται προπάντων να στραφεί εναντίον των προκαταλήψεων που στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες αποτελούν μια από τις κύριες αιτίες αποκλεισμού κοινωνικών ομάδων π.χ. εθνικών ή φυλετικών μειονοτήτων (Τσιγγάνοι, έγχρωμοι κ.λπ.), στιγματισμένων (φυλακισμένοι-ομοφυλόφιλοι-φορείς του AIDS), οικονομικών προσφύγων (Αλβανοί κ.λπ.). Η καταπολέμηση των προκαταλήψεων όμως πρέπει να είναι κεντρικά οργανωμένη, να χρησιμοποιεί τα σύγχρονα Μ.Μ.Ε. και γενικότερα τη διάδοση έγκυρων και «αποχρωματισμένων» πληροφοριών. Ως παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εδώ την ίδρυση ενός «αντιρατσιστικού πρακτορείου ειδήσεων» όμοιο, περίπου, εκείνου που αναγγέλθηκε προ ημερών στη Γερμανία (*Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 1994, σελ. 10) ή και με την καθιέρωση βραβείων αντικειμενικής πληροφόρησης, γεγονός που θα βοηθήσει με τη βοήθεια των Μ.Μ.Ε. την καταπολέμηση πλατιά διαδεδομένων προκαταλήψεων. Εκείνο όμως που θα συμβάλει αποφασιστικά στο ξεπέρασμα των προκαταλήψεων είναι η γενικότερη παιδεία. Μια πρώτη αρχή θα μπορούσε να γίνει, με ευθύνη του αρμόδιου υπουργείου, με την αποϊδεολογικοποίηση των σχολικών βιβλίων, τουλάχιστον όσον αφορά την εικόνα ορισμένων μειονοτήτων και φορέων, αποκλί-

νουςας συμπεριφοράς. Στο σημείο αυτό πιστεύουμε ότι πολλά πρέπει να γίνουν, γεγονός που απαιτεί μεγάλη προσπάθεια και επιστημονική έρευνα στην κατεύθυνση αυτή.

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού η ανά χείρας συλλογική έκδοση το αντιμετωπίζει: α) σε κλαδικό τομεακό επίπεδο και β) στο επίπεδο των ειδικών κατηγοριών του πληθυσμού.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσω περιληπτικά τα συμπεράσματα στα οποία οι ερευνητές (-τριες) έχουν καταλήξει και θα εμπλουτίσω με κάποιες γενικότερες σκέψεις που θα αφορούν στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα και κάποιες συναρτήσεις πολιτικού-θεσμικού και ιδεολογικού χαρακτήρα που τη διακρίνουν.

Χαρακτηριστικά και όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού

Ακολουθώντας το πνεύμα και τη μεθοδολογική σύλληψη της έρευνας αυτής, όπως και την παρουσίαση των επιμέρους μελετών στον ανά χείρας τόμο, καταγράφουμε τους τομείς στους οποίους φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού εκδηλώνονται: στην εκπαίδευση, στη συνδεόμενη με την οικονομική κρίση τάση αποβιομηχανοποίησης περιοχών και στις δυσλειτουργίες στην αγορά εργασίας και στις προσφερόμενες κοινωνικές υπηρεσίες.

Στον πολύ σημαντικό τομέα της εκπαίδευσης αναφέρεται η μελέτη του *Μ. Χρυσάκη*. Κατά τη γνώμη του ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει οικονομικές και μη οικονομικές διαστάσεις, η αναζήτηση όμως των αιτιακών του παραγόντων, πέρα από την οικονομική συγκυρία, απαιτεί και την εισαγωγή μιας πολυδιάστατης προσέγγισης που μπορεί να συμβάλει όχι μόνο στην καλύτερη περιγραφή αλλά και στην καλύτερη ερμηνεία του. Ο συγγραφέας θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του τις εκπαιδευτικές ανισότητες που το ισχύον σύστημα παροχής παιδείας προκαλεί, γεγονός που ιδιαίτερα για τις χαμηλού εισοδήματος κοινωνικές τάξεις δημιουργεί τις προϋποθέσεις του μελλοντικού κοινωνικού αποκλεισμού. Ο *Μ. Χρυσάκης* υποστηρίζει ότι τα παιδιά φτωχών οικογενειών δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που ο εκδημοκρατισμός του ελληνικού συστήματος και η άρση των τυπικών φραγμών ιδιαίτερα όσον αφορά την πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση προσφέρουν. Αιτία; Ελλείψεις υποδομής παγιώνουν εκπαιδευτικές ανισότητες και προκαλούν ένα είδος εκπαιδευτικού αποκλεισμού

που αναπαράγει καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού ιδιαίτερα για εκείνους των οποίων η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση εμποδίζεται. Ο *Μ. Χρυσάκης* καταθέτει συγκεκριμένες προτάσεις θεσμικής και οργανωτικής αναδιοργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας και προτείνει τη χάραξη μιας εκπαιδευτικής πολιτικής η οποία να μην αφορά μόνο το σχολείο, αλλά, στοχεύοντας στην άρση των αδικιών σε βάρος των φτωχών και μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων, να αξιοποιήσει προς όφελός τους τη σύνθετη και, τουλάχιστον για την Ελλάδα, αντιφατική σχέση σχολείου-κοινωνίας.

Καταρχήν ο *Μ. Χρυσάκης* προτείνει την ενοποίηση της δημοτικής και γυμνασιακής εκπαίδευσης σε ένα ενιαίο εννιάχρονο σχολείο, που θα συμβάλει στη βελτίωση της προσφερόμενης υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στη συνέχεια ο συγγραφέας προτείνει τη διοικητική και οργανωτική αναδιάρθρωση της μεταϋποχρεωτικής εκπαίδευσης σε δευτεροβάθμιο επίπεδο (π.χ. Λύκεια, Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές κ.λπ.) και σε μεθοδευτεροβάθμιο επίπεδο (Ι.Ε.Κ., Τ.Ε.Ι., Α.Ε.Ι.). Οι συγκεκριμένες και λεπτομερείς προτάσεις για την αναδιοργάνωση των διαφόρων εκπαιδευτικών βαθμίδων και της επαγγελματικής κατάρτισης που καταθέτει (βλ. έκτο τμήμα της μελέτης του) ο συγγραφέας θεωρεί ότι μόνο τότε μπορούν να επιφέρουν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, όταν επεκταθούν σε όλες ανεξαιρέτως τις περιοχές της χώρας για να βελτιωθεί η προσιτότητα της προσφερόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης και για να αρθούν οι γεωγραφικά προσδιορισμένες εκπαιδευτικές ανισότητες. Αλλά και για την αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ο *Μ. Χρυσάκης* καταθέτει προτάσεις. Συγκεκριμένα προτείνει την ενοποίηση των Τ.Ε.Ι. και των Α.Ε.Ι. και την εισαγωγή των τεσσάρων κύκλων σπουδών, καθένας εκ των οποίων θα έχει διάρκεια δύο ετών. Στο τέλος κάθε κύκλου σπουδών θα χορηγούνται διπλώματα εξειδίκευσης, ενώ ο τέταρτος κύκλος θα αφορά τις διδακτορικές σπουδές.

Στο καίριο πρόβλημα των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών και του κοινωνικού αποκλεισμού αναφέρεται η μελέτη των *Π. Τσάρτα, Μ. Θανόπουλου, Ε. Μανώλογλου, Α. Μάρκου*. Στο κύριο μέρος της έρευνάς τους οι συγγραφείς καταγράφουν τους κλάδους εκείνους της οικονομικής δραστηριότητας που το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης εμφανίζεται εντονότερα. Στη συνέχεια εξετάζουν τα προβλήματα που η αποβιομηχάνιση δημιουργεί σε ορισμένες περιοχές της χώρας και καταγρά-

φουν εκείνους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας που μπορούν, κατάλληλα ενισχυμένοι, να λειτουργήσουν ανασχετικά της πορείας αποβιομηχάνισης και να απορροφήσουν μέρος των ανέργων αλλά και να προλάβουν την εκδήλωση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, που απειλούν όλους εκείνους που για μεγάλο χρονικό διάστημα αποβάλλονται από την αγορά εργασίας. Τέλος οι ερευνητές αναλύουν τα χαρακτηριστικά, των κοινωνικών ομάδων που πέφτουν θύμα της αποβιομηχάνισης και της ανεργίας. Τη μελέτη τους αυτή οι συγγραφείς συμπληρώνουν με τη διατύπωση επτά (7) συγκεκριμένων προτάσεων και μέτρων παρέμβασης που μπορούν να αποτρέψουν την εκδήλωση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Καταρχήν εκείνο που προέχει είναι η μελέτη κάθε αποβιομηχανοποιημένης περιοχής, με βάση τη διοικητική διαίρεση του Νομού. Αφού ολοκληρωθούν οι αναγκαίες έρευνες, στη συνέχεια θα πρέπει να κατατεθούν συγκεκριμένα μέτρα σε συνεργασία με φορείς, όπως Ο.Α.Ε.Δ., ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ. κ.λπ. Το επόμενο βήμα θα πρέπει να γίνει στην κατεύθυνση επιδοτήσεων και της θέσπισης κινήτρων για την εγκατάσταση σε αποβιομηχανοποιημένες περιοχές επιχειρήσεων που παράγουν σε κλάδους με αυξημένη ζήτηση π.χ. ηλεκτρικές συσκευές, εκδόσεις, εκτυπώσεις, ένδυση, υπόδυση, μεταφορικά μέσα, τρόφιμα, κ.λπ. Τέλος προτείνεται η ενίσχυση, μέσω του Β' Κ.Π.Σ. του Ο.Τ.Α. των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών και η δημιουργία κέντρων κοινωνικού αποκλεισμού. Τα μέτρα αυτά θα πρέπει να συμπληρωθούν με παροχή οικονομικής βοήθειας και τεχνογνωσίας για να δημιουργηθούν νέες και σταθερές θέσεις εργασίας στις περιοχές αυτές. Εδώ θα πρέπει να ενισχυθούν τοπικές πρωτοβουλίες στην κατεύθυνση δημιουργίας ιδιωτικών και συνεταιριστικών επιχειρήσεων σε κλάδους υψηλής ζήτησης. Αλλά και η προώθηση προγραμμάτων ανάπτυξης των ιστορικών κέντρων όπως και η συγκροτημένη ανάπτυξη ειδικών, νέων και εναλλακτικών μορφών τουρισμού συγκαταλέγονται στα μέτρα που οι ερευνητές προτείνουν με στόχο την εξάλειψη φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού.

Την αμφίδρομη σχέση στις λειτουργίες της αγοράς εργασίας και του κοινωνικού αποκλεισμού μελετούν οι ερευνητές *Μ. Κετσετζοπούλου* και *Ν. Μπούζας*. Εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι βασικές λειτουργίες της αγοράς εργασίας είναι η κατανομή του εργατικού δυναμικού στις διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες και ο προσδιορισμός του ύψους αμοιβής της εργατικής δύναμης, οι ερευνητές διαπιστώνουν

ότι στην αγορά δημιουργούνται οι προϋποθέσεις που οδηγούν τμήματα του εργατικού δυναμικού στο χώρο των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων ή ομάδων. Βέβαια τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού αποτελούν συνάρτηση πολλών παραγόντων τους οποίους η έρευνα οφείλει να εντοπίσει. Το βασικό πρόβλημα είναι, λοιπόν, η εξακρίβωση των σχέσεων ανάμεσα στις λειτουργίες της αγοράς εργασίας και στον κοινωνικό αποκλεισμό. Όμως η έλλειψη επαρκών στοιχείων δυσκολεύει την αποτελεσματική αντιμετώπιση της ανεργίας τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Είναι γνωστό π.χ. ότι η δομή και τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Για το λόγο αυτό, οι ερευνητές προτείνουν την εκπόνηση προγραμμάτων κατάρτισης που στόχο θα έχουν την κάλυψη των αναγκών της αγοράς εργασίας κατά περιοχές. Κάτι τέτοιο δεν έχει γίνει μέχρι τώρα λόγω των περιορισμένων πληροφοριών και γνώσεων που έχουμε για τις ανάγκες και τις τάσεις στην αγορά εργασίας λόγω της ελλείψεως ενός εθνικού συστήματος κατάρτισης για το σχεδιασμό και την αξιολόγηση των επιμέρους δράσεων.

Ο Δ. Οικονόμου ερευνά το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και ενδιαφέρεται να καταδείξει τη γεωγραφική του προέλευση. Στρέφει λοιπόν την προσοχή του στις υπάρχουσες διαπεριφερειακές και ενδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις που προκύπτουν στην πρώτη περίπτωση από τις διαφορές που γενικά καταγράφονται σε άνισους δείκτες ευημερίας μεταξύ ορισμένων περιφερειών της χώρας και στη δεύτερη περίπτωση από τις κάθε είδους διαφορές και αποκλίσεις που προκαλεί η συγκοινωνιακή απομόνωση ορισμένων περιοχών (νησιά – ορεινές περιοχές κ.λπ). Ο συγγραφέας καταγράφει και μια τρίτη περίπτωση κοινωνικού αποκλεισμού που εκδηλώνεται στις προβληματικές περιοχές των αστικών κέντρων και πλήττει εκείνες τις ομάδες που είτε στερούνται εργασίας είτε υποαπασχολούνται.

Στις κοινωνικές υπηρεσίες του Κράτους και στη συμβολή τους στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αναφέρεται η μελέτη της Τ. Καβουνίδη. Η συγγραφέας διακρίνει πέντε τομείς παροχής κοινωνικής προστασίας. Τον κρατικό τομέα, την τοπική αυτοδιοίκηση, τον κερδοσκοπικό ιδιωτικό τομέα, το μη κερδοσκοπικό ιδιωτικό τομέα και την οικογένεια. Δεδομένης της περιορισμένης αποτελεσματικότητας της φροντίδας που προσφέρουν οι παραπάνω τομείς, η Τ. Καβουνίδη εξετάζει τις προσπάθειες βελτίωσης της παρεχόμενης κοινωνικής πρό-

νοιας σε θεσμικό και νομοθετικό επίπεδο και προβαίνει σε σύγκριση με ανάλογες προσπάθειες που γίνονται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εκείνο το οποίο ενδιαφέρει περισσότερο τη μελέτη αυτή είναι να παρουσιαστούν διάφορες στρατηγικές που θα μπορούσαν να βελτιώσουν την παρεχόμενη κοινωνική πρόνοια σε κοινωνικά αποκλεισμένους.

Ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού και κοινωνικός αποκλεισμός

Ένα μεγάλο μέρος της ανά χειράς συλλογικής έρευνας είναι αφιερωμένο στο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού έτσι όπως αυτό εκδηλώνεται σε ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού. Είναι γνωστό ότι τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού, όσο κι αν συνοδεύουν τις ανθρώπινες ομάδες σ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, εντούτοις σημασία αποκτούν από τότε που οι κοινωνίες περνούν σε μια φάση της εξέλιξής τους στην οποία η μηχανική αλληλεγγύη της κοινότητας παραχωρεί τη θέση της στην οργανική αλληλεγγύη της κοινωνίας. Στις σύγχρονες μαζικές και διοργανωμένες κοινωνίες, η κάθετη διαστρωμάτωση αποτελεί μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα που συγχρόνως θεωρείται και ως προϋπόθεση για την εκδήλωση της κοινωνικής δυναμικής. Στις κοινωνίες αυτές απαντάται όλο και πιο συχνά το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού ομάδων, των οποίων τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, ο πολιτισμός, η αποκλίνουσα συμπεριφορά όπως και άλλες ιδιαιτερότητες μπορούν σε ορισμένες ιστορικές στιγμές να βιώνονται απειλητικά για τη συνοχή της κοινωνίας. Πέρα από τις πολιτισμικά θεμελιωμένες προκαταλήψεις που οδηγούν σε καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού στις σύγχρονες κοινωνίες, φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού παρατηρούνται σε εποχές οικονομικής κρίσης, όταν ορισμένες κατηγορίες πληθυσμού που καμία πολιτισμική ή άλλη ιδιαιτερότητα δεν τις χαρακτηρίζει αποκλείονται από τον εθνικό τρόπο ζωής και σταδιακά περιθωριοποιούνται διότι είτε αποβάλλονται από την αγορά εργασίας είτε αδυνατούν να (επαν)ενταχθούν σ' αυτή. Στη συνέχεια θα παρουσιάσω συνοπτικά το περιεχόμενο και τις προτάσεις στις οποίες καταλήγουν οι ερευνητές και οι ερευνήτριες που έχουν ασχοληθεί με τις ειδικές αυτές κατηγορίες.

Στο ξένο εργατικό δυναμικό: τάσεις και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης αναφέρεται η μελέτη της *Α. Μαράτου-Αλιπράντη*.

Είναι γνωστή η σημασία που απέκτησε τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Α. Ευρώπης, η μετανάστευση κυρίως οικονομικών αλλά και πολιτικών προσφύγων προς τις χώρες της Δυτικής αλλά και της Νότιας Ευρώπης. Η Ελλάδα από χώρα εξαγωγής μεταναστών μεταβάλλεται σε χώρα υποδοχής μεταναστών, γεγονός που δημιουργεί τεράστια προβλήματα στην ελληνική οικονομία και την κοινωνία. Η συγγραφέας διακρίνει τον κίνδυνο εμφάνισης ρατσιστικών τάσεων σ' ένα μέρος του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα σ' εκείνο που αντιμετώπιζε εντονότερα προβλήματα από την οικονομική κρίση. Το υφιστάμενο καθεστώς στην αγορά εργασίας, οδηγεί, σύμφωνα με τη *Λ. Μαράτου-Αλιπράντη*, με βεβαιότητα στον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστών, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είναι λαθρομετανάστες. Παρά το γεγονός ότι το διαθέσιμο στατιστικό υλικό δεν επιτρέπει να διαφανούν οι πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος, η συγγραφέας επιχειρεί να εξακριβώσει τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης και να εξετάσει το θεσμικό πλαίσιο και τις πολιτικές που έχουν υιοθετηθεί από το Κράτος σε σχέση με το πρόβλημα αυτό. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της παράνομης μετανάστευσης και του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών γενικά, η συγγραφέας προτείνει τα εξής μέτρα: οργάνωση μιας ορθολογικής πολιτικής που να προωθεί τα συμφέροντα της χώρας και να έχει αποσαφηνισμένους στόχους: σταδιακή νομιμοποίηση μέρους των παράνομων μεταναστών, εναρμονισμένη με την εξωτερική πολιτική της χώρας μας: κατάστροφη και εφαρμογή προγραμμάτων υποδοχής των νομίμως εισερχομένων μεταναστών και επιπλέον τη διεύρυνση και την περιφερειακή ανάπτυξη προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας όπως επίσης και την πιο αποτελεσματική κοινωνική προστασία των αλλοδαπών εργαζομένων.

Σε μια ιδιαίτερη κατηγορία μεταναστών των οποίων ο αριθμός τα τελευταία χρόνια έχει αισθητά αυξηθεί, στους πολιτικούς πρόσφυγες, αναφέρεται η έρευνα του *Β. Κοτζαμάνη, Μ. Πετρονότη, Μ. Τζωρτζοπούλου* και στην οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων. Αφού καταρχήν καταγράφονται οι τρόποι με τους οποίους ορίζεται η έννοια του πολιτικού πρόσφυγα από κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς, αναζητούνται στη συνέχεια, οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν την παραμονή, τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, την εκπαίδευση, την περίθαλψη και

τις προοπτικές κοινωνικής ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Λόγω της έλλειψης εγκύρων στοιχείων γύρω από το γενικότερο πρόβλημα των πολιτικών προσφύγων οι ερευνητές απευθύνθηκαν στους οργανισμούς που ασχολούνται με τους πρόσφυγες με σκοπό να διαμορφώσουν μια όσο το δυνατό πληρέστερη εικόνα του προβλήματος. Αφού συγκέντρωσαν και επεξεργάστηκαν το υλικό τους, κατέθεσαν τις παρακάτω προτάσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που αφορούν τους πολιτικούς πρόσφυγες στην Ελλάδα. Καταρχήν προτείνεται η χορήγηση και κατοχύρωση διευρυμένων νομικών δικαιωμάτων (άδεια εργασίας, παροχή στέγης, δικαίωμα μετακίνησης, κοινωνική ασφάλιση) σ' όσους λαμβάνουν πολιτικό άσυλο. Προτείνεται, επίσης, η ομοιογενοποίηση των διαδικασιών πολιτικού ασύλου και η συντονισμένη αντιμετώπιση των αποκλίσεων που υπάρχουν μεταξύ των κριτηρίων αναγνώρισης της προσφυγικής ιδιότητας. Μια ακόμη πρόταση που καταθέτουν οι ερευνητές αφορά την επαναθεώρηση των πολιτικών δικαιωμάτων που χορηγούνται στους πρόσφυγες, ενώ ρίχνεται και η ιδέα της εξέτασης ή και επανεξέτασης της αίτησης πολιτικού ασύλου, τόσο εκείνων που διαβιούν στη χώρα μας ως λαθρομετανάστες όσο και εκείνων των οποίων η αίτηση είχε απορριφθεί στο παρελθόν. Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης γύρω από την πολυσήμαντη έννοια «ξένος» είναι η επόμενη πρόταση, που όμως για να υλοποιηθεί χρειάζεται πλατιά διαφώτιση ότι ο «ξένος» δεν είναι πολιτισμικά κατώτερος ούτε εκμεταλλεύσιμος. Βέβαια εδώ θα πρέπει να γίνει αναφορά στις εμπειρίες άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που από το παρελθόν έχουν αντιμετωπίσει το πρόβλημα της «ξενοφοβίας» και έχουν συλλέξει υλικό το οποίο η Ελλάδα θα μπορούσε να αξιοποιήσει. Επίσης θα πρέπει να τονιστεί η ανάγκη «ευρωπαϊκής λύσης» του προβλήματος των πολιτικών προσφύγων, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ένα ενιαίο καθεστώς που θα αποκλείει διακρίσεις σε βάρος ή σε όφελος ορισμένων κατηγοριών πολιτικών προσφύγων.

Ο Ν. Φακιολάς και ο Γ. Στυλιάρης ασχολούνται με το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού απεξαρτημένων ατόμων. Οι ερευνητές, αφού ορίσουν ποια αυτοί θεωρούν «απεξαρτημένα» άτομα και αφού απαριθμήσουν τα προβλήματα που τα άτομα αυτά αντιμετωπίζουν, στρέφονται στην κατάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού στην οποία τα άτομα αυτά περιπίπτουν και καταγράφουν τον τρόπο και τις μορφές εκδήλωσης του αποκλεισμού. Ακολουθώντας οι συγγραφείς παρουσιάζουν

τον τρόπο με τον οποίο στην Ελλάδα αντιμετωπίζεται ο κοινωνικός αποκλεισμός των ατόμων αυτών. Οι ερευνητές αναφέρονται στις εφαρμοζόμενες πολιτικές άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού στη νομοθεσία και στους φορείς των ελληνικών προγραμμάτων απεξάρτησης. Τέλος παρουσιάζουν τα συμπεράσματα της έρευνάς τους και καταθέτουν τις προτάσεις τους για την αντιμετώπιση του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού απεξαρτημένων ατόμων. Επειδή η Ελλάδα δε διαθέτει εθνική πολιτική για την κοινωνική ένταξη-επανένταξη των απεξαρτημένων ατόμων, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι μια πολιτική αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού θα πρέπει ακριβώς να αρχίσει με τη χάραξη μιας εθνικής πολιτικής στον τομέα αυτό. Για τη χάραξη και την εφαρμογή της εθνικής πολιτικής, οι συγγραφείς προτείνουν: να αξιοποιηθεί η πείρα άλλων Κρατών με όμοια με την Ελλάδα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά, να αξιοποιηθεί η εμπειρία των ελληνικών φορέων και να συμμετάσχουν οι ίδιοι οι απεξαρτημένοι στη χάραξη της εθνικής πολιτικής. Ως προς το περιεχόμενο της εθνικής πολιτικής, οι ερευνητές δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στα προγράμματα υγείας και πρωτοβάθμιας πρόληψης που θα πρέπει να εφαρμοστούν. Συγκεκριμένα προτείνουν: ο Σύνδεσμος Κοινωνικής Επανάταξης να αναλάβει υπεύθυνα την εφαρμογή προγραμμάτων ένταξης-επανένταξης· τα προγράμματα απεξάρτησης να εστιάσουν περισσότερο την προσοχή τους στην κοινωνική ένταξη-επανένταξη των μελών τους· τα Μ.Μ.Ε. να συμβάλουν στη συναισθηματική αποφόρτιση της κοινής γνώμης έναντι της ειδικής αυτής κατηγορίας ανθρώπων και να βοηθήσουν με τεκμηριωμένη ενημέρωση στην ευαισθητοποίηση όλων εκείνων που βρίσκονται μακριά από το πρόβλημα· να λειτουργήσουν ξενώνες υποδοχής και προσωρινής στέγασης απεξαρτημένων ατόμων· το οικογενειακό περιβάλλον των απεξαρτημένων ατόμων να προσαρμόζεται στις ανάγκες επικοινωνίας του. Το Υπουργείο Δικαιοσύνης οφείλει να συστήσει επιτροπή που θα εξετάσει το θέμα ναρκωτικά, νομοθεσία και κοινωνικός αποκλεισμός και τέλος να ληφθούν μέτρα για την επαγγελματική κατάρτιση και απασχόληση των απεξαρτημένων ατόμων.

Στο πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού φυλακισμένων και πρώην φυλακισμένων αναφέρεται η έρευνα των *Η. Δασκαλάκη, Π. Παπαδοπούλου, Δ. Τσαμπαρή, Ε. Φρονίμου*. Οι ερευνήτριες, αφού καταγράφουν το φαινόμενο της φυλακής στην Ελλάδα, προσεγγίζουν την

κοινωνικά αποκλεισμένη κατηγορία των φυλακισμένων και των πρώην φυλακισμένων. Χρησιμοποιώντας εμπειρικά στοιχεία από έρευνες και συνεντεύξεις καταγράφουν τις ανάγκες των φυλακισμένων και των αποφυλακισμένων όπως επίσης και τις δυσκολίες που προκύπτουν από τη λειτουργία μηχανισμών αναπαραγωγής του κοινωνικού αποκλεισμού που εμποδίζουν την κοινωνική ενσωμάτωση των ανθρώπων αυτών. Στη συνέχεια οι συγγραφείς προβαίνουν σε μια εκτίμηση του τρόπου που η πολιτεία αντιμετωπίζει το πρόβλημα αυτό κάνοντας μια ιστορική ανασκόπηση, μέσα από τον επιστημονικό και τον πολιτικό λόγο, των διαφόρων τάσεων απέναντι στο θεσμό της φυλακής και παρουσιάζουν τις μεταρρυθμιστικές τάσεις από την ίδρυση του ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα. Παρουσιάζουν, επίσης, το χάσμα ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, τις αντιφάσεις ως προς την αποδοχή/απόρριψη του βελτιωτικού μοντέλου και τέλος κάνουν κριτική του τρόπου αντιμετώπισης του προβλήματος από την πολιτεία, βάσει των τελευταίων νομοθετικών ρυθμίσεων και σχεδίων νόμου. Η μελέτη αυτή κλείνει με τη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων για την επίλυση του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού φυλακισμένων και πρώην φυλακισμένων. Συνοπτικά οι προτάσεις είναι οι εξής: κοινωνικές υπηρεσίες σε κάθε φυλακή, παροχή εργασίας σε όλους τους φυλακισμένους, βιβλιοθήκες, επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση, καθιέρωση ελαστικών κανόνων επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, πολιτιστικές εκδηλώσεις εντός της φυλακής, διεύρυνση του θεσμού των αδειών εξόδου και δημιουργία συμβουλευτικών κέντρων με υπηρεσίες στήριξης για αποφυλακισμένα άτομα. Οι υπηρεσίες αυτές να λειτουργούν στα πλαίσια των Ο.Τ.Α. Στη μελέτη επισυνάπτονται και οι προτάσεις των ίδιων των φυλακισμένων που, εν συντομία, έχουν ως εξής: σύντμηση του χρόνου φυλάκισης, απόλυση «υπό όρους», συχνότερη επικοινωνία και επαφή με τον έξω κόσμο, αγωγή και ψυχαγωγία μέσα στη φυλακή, διαχωρισμός των κρατουμένων ανάλογα με το είδος του αδικήματος, την ηλικία κ.λπ., εργασία μέσα στη φυλακή, βελτίωση συνθηκών διαβίωσης, κατάλληλο σωφρονιστικό προσωπικό, μετασωφρονιστική προστασία και παρακολούθηση των αποφυλακισθέντων.

Ο Μ. Κασσωτάκης, ο Σ. Παπαπέτρου και ο Ν. Φακιολάς ερευνούν το πρόβλημα των φραγμών στην εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση ατόμων με ειδικές ανάγκες. Αφού διαπιστώνουν την

ύπαρξη των προβλημάτων πρόσβασης στις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης και των φραγμών που αντιμετωπίζουν τα άτομα με ειδικές ανάγκες, γεγονός που τα αποθαρρύνει και τα περιθωριοποιεί, καταλήγουν σε ορισμένες προτάσεις καταπολέμησης της κατάστασης αυτής, που, εν συντομία, έχουν ως εξής: εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου που διέπει την εκπαίδευση και την απασχόληση ατόμων με ειδικές ανάγκες, καλύτερη συνεργασία των υπεύθυνων φορέων που εμπλέκονται στα ζητήματα αυτά, πολλαπλασιασμός του αριθμού των σχολείων ειδικής αγωγής, δημιουργία στα ελληνικά πανεπιστήμια τμημάτων ειδικής αγωγής που θα εκπαιδεύσουν προσωπικό ικανό να ασχοληθεί με τα άτομα με ειδικές ανάγκες, δημιουργία ειδικών επαγγελματικών σχολών στα πλαίσια του Υπουργείου Παιδείας, ανάπτυξη ειδικών προγραμμάτων ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης για την απασχόληση των ατόμων αυτών, απλούστευση γραφειοκρατικών διαδικασιών, καλύτερη αξιοποίηση των προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τέλος, καλύτερη ενημέρωση των γονέων, των εργοδοτών και των δημοσιογράφων, για να εκλείψουν οι κάθε είδους κοινωνικές προκαταλήψεις έναντι των ατόμων αυτών.

Στο πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού ατόμων με ειδικές ανάγκες αναφέρεται η Σ. Νικολαΐδου. Αφού διαπιστώσει ότι ο σχεδιασμός των αστικών χώρων στην Ελλάδα προσανατολίστηκε περισσότερο στις ανάγκες του ενεργού και υγιούς πληθυσμού και δεν έλαβε καθόλου υπόψη την ύπαρξη ατόμων με ειδικές ανάγκες και εκείνων που εξαιτίας κάποιου ατυχήματος, κάποιας βιολογικής μεταβολής (εγκυμοσύνη) ή της διαφοροποίησης του κύκλου ζωής (τρίτη και τέταρτη ηλικία) έχουν σε μόνιμη βάση διαφορετικές ανάγκες, προχωρεί στη διατύπωση ορισμένων βασικών προτάσεων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού των ως άνω ατόμων. Καταρχήν εκείνο που πρέπει να προβληματίσει τους φορείς και να κατευθύνει τις αποφάσεις τους είναι ότι τόσο το σύνολο του αστικού χώρου όσο και τα επιμέρους στοιχεία του θα πρέπει να εξυπηρετούν το σύνολο του πληθυσμού, να λαμβάνουν δηλαδή υπόψη ότι δίπλα στους υγιείς κατοίκους μιας πόλης ζουν και εργάζονται άτομα που έχουν ανάγκη διαφορετικού τύπου πόλης από εκείνες των υγιών ατόμων. Για το λόγο αυτό προτείνεται η διαμόρφωση ενός υποχρεωτικού θεσμικού πλαισίου το οποίο στο Γ.Ο.Κ. θα προβλέπει κατασκευές που θα διευκολύνουν τη ζωή και την κυκλοφορία των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Για να συμβεί αυτό

χρειάζονται δραστικές επεμβάσεις στον υπάρχοντα πολεοδομικό ιστό των αστικών κέντρων π.χ. μετατροπές σε κοινόχρηστους χώρους που θα επιτρέπουν την προσβασιμότητα/προσπελασιμότητά τους από τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Επιπλέον θα πρέπει να ληφθεί πρόνοια ώστε να διαμορφωθούν συνθήκες αυτόνομης μετακίνησης των ατόμων με ειδικές ανάγκες στους τόπους δουλειάς, στα μαζικά μέσα μετακίνησης, στους χώρους ψυχαγωγίας και τους πολιτισμικούς χώρους και φυσικά στο χώρο κατοικίας.

Στην ειδική κατηγορία των Τσιγγάνων ως θυμάτων κοινωνικού αποκλεισμού είναι αφιερωμένη η έρευνα της *Α. Μουχελή*. Σε σχέση με τους Τσιγγάνους, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έχει ορισμένες ιδιαιτερότητες, τις οποίες η συγγραφέας καταγράφει. Καταρχήν παρουσιάζει μια πρώτη απόπειρα χαρτογράφησης των τσιγγάνικων πληθυσμών, τη γεωγραφική τους κινητικότητα, τις επαγγελματικές τους απασχολήσεις, την κοινωνική τους οργάνωση, τις μεταξύ τους σχέσεις. Την κατάσταση του τσιγγάνικου πληθυσμού η *Α. Μουχελή* την εντάσσει στη γενικότερη προβληματική της δυναμικής που ο μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας παρουσιάζει και που αλλάζει τους όρους και τις συνθήκες διεξόδου των Τσιγγάνων αλλά και καθορίζει τις επιλογές και τα όρια δράσης και συμμετοχής της κοινωνικής αυτής ομάδας. Στις προτάσεις αντιμετώπισης του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων, τις οποίες η ερευνήτρια καταθέτει, γίνεται καταρχήν λόγος για τη σύγχυση που παρουσιάζει, ως προς τους στόχους της, η εφαρμοζόμενη πολιτική και τις καθυστερήσεις, τις αδυναμίες και την έλλειψη επιχορηγήσεων για τα υπάρχοντα προγράμματα που παρατηρούνται. Ακόμη γίνεται αναφορά στην έλλειψη επιστημονικών μελετών, στις δυσκολίες πρόσβασης σε πληροφοριακό υλικό κ.λπ. Για να αποφευχθούν συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων, η ερευνήτρια προτείνει: να ευαισθητοποιηθούν η κοινότητα και οι φορείς της και να γίνει προσπάθεια ευρύτερης ενημέρωσης γύρω από την τσιγγάνικη κοινωνία και την κουλτούρα της. Να παρασχεθούν τα απαραίτητα υλικά μέσα, να γίνουν έργα υποδομής, να εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις πρόσβασης στην αγορά εργασίας, να βελτιωθεί η κοινωνική πρόνοια κ.λπ. Να δοθούν κίνητρα για τη συμμετοχή των Τσιγγάνων στην κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή. Να αναπτυχθεί η τσιγγάνικη γλώσσα στην κουλτούρα και, τέλος, να επιδιωχθεί η αυτοοργάνωση και αυτοδιαχείριση ως απώτερος στόχος.

Στο πρόβλημα των οικονομικών και κοινωνικών διαστάσεων του AIDS ενώπιον του 2000 αναφέρεται η έρευνα του Γ. Υφαντόπουλου. Εδώ ο συγγραφέας καταθέτει μια συγκριτική παρουσίαση των ποιοτικών και ποσοτικών παραμέτρων που συνθέτουν το οικονομικό κόστος του AIDS στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Χρησιμοποιώντας οικονομετρικά μοντέλα ο Γ. Υφαντόπουλος, καταλήγει σε ορισμένες προβλέψεις για την επίπτωση του AIDS στην ελληνική οικονομία και διατυπώνει προτάσεις υγειονομικής πολιτικής.

Ένα μεγάλο ποσοστό ηλικιωμένων ατόμων πάσχει από χρόνιες ασθένειες. Στα χρονίως πάσχοντα άτομα και τους κινδύνους κοινωνικού αποκλεισμού τους αναφέρεται η έρευνα της Α. Αμυρά. Η συγγραφέας παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία για την κατάσταση των χρονίως πασχόντων στην Ελλάδα, π.χ. ότι το μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι άτομα άνω των 60 ετών, ότι το ποσοστό των γυναικών που είναι χήρες φτάνει το 68% στις ηλικίες άνω των 75 ετών, ενώ των ανδρών στην ίδια ηλικία δεν υπερβαίνει το 46%, ότι την κύρια φροντίδα των πασχόντων ατόμων έχουν κυρίως για μεν τους άνδρες οι σύζυγοί τους, για δε τις γυναίκες τα παιδιά τους ή άλλοι συγγενείς, ότι το κόστος, οικονομικό ή άλλο, της φροντίδας των ατόμων αυτών είναι συνήθως εφιαλτικό για την οικογένεια κ.λπ. Παρά το γεγονός ότι η κρατική μέριμνα είναι υπαρκτή και η Εκκλησία συντηρεί αρκετά γηροκομεία και στέγες κατακοίτων, οι ανάγκες των ατόμων αυτών δεν καλύπτονται και γι' αυτό οι ιδιωτικές επιχειρήσεις που προσφέρουν περίθαλψη σε χρονίως πάσχοντες αυξάνονται καθημερινά, ανεβάζοντας το κόστος της φροντίδας σε δυσβάσταχτα ύψη. Πρωτοποριακά προγράμματα που ενισχύουν την αυτονομία των ατόμων αυτών έχουν ξεκινήσει και στην Ελλάδα μέσα από την Τοπική Αυτοδιοίκηση και κυβερνητικές οργανώσεις. Η ερευνήτρια τονίζει την ανάγκη να ενισχυθούν και να εξαπλωθούν σ' όλη τη χώρα τα προγράμματα βοήθειας στο σπίτι, εκπαίδευση οικογενειακών βοηθών, τηλεσυναγερμού, τηλεϊατρικής κ.λπ. Επίσης αναγκαία είναι η δημιουργία ξενώνων και άλλων συναφών υπηρεσιών φροντίδας των ατόμων αυτών και στήριξης της οικογένειας που τα φροντίζει.

Αυξανόμενο σ' όλες τις σύγχρονες κοινωνίες είναι το ποσοστό των ηλικιωμένων ατόμων επί του συνολικού πληθυσμού. Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό πλησιάζει το 20%, γεγονός που δημιουργεί τεράστια προβλήματα παραμονής των ατόμων αυτών εντός των κοινωνικών διερ-

γασιών. Στην έρευνά τους με θέμα: «Ηλικιωμένα άτομα-συνθήκες κοινωνικής απομόνωσης» οι ερευνητές *Δ. Μπαλούρδος, Α. Τεπέρογλου, Ν. Φακιολάς* τονίζουν ότι τα προβλήματα των ηλικιωμένων αντιμετωπίζονταν μέχρι πρόσφατα σχεδόν αποκλειστικά από την οικονομική τους σκοπιά. Όμως τα τελευταία χρόνια τα προβλήματα της τρίτης και της τέταρτης ηλικίας γίνονται συνθετότερα, συνδέονται δε και με φαινόμενα βιαιότητας, οικογενειακής και κοινωνικής απομόνωσης και με τους αφιλόξενους γενικά για ηλικιωμένα άτομα χώρους. Οι κοινωνιολογικές έρευνες της τρίτης ηλικίας δείχνουν ότι τα ηλικιωμένα άτομα όλο και περισσότερο ωθούνται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής. Ιδιαίτερα με κοινωνικό αποκλεισμό απειλούνται ηλικιωμένα άτομα που έτσι και αλλιώς μειονεκτούν, δηλαδή ηλικιωμένες μοναχικές γυναίκες, αναλφάβητοι, άτομα με χαμηλά εισοδήματα, κάτοικοι απομονωμένων περιοχών. Έχοντας υπόψη την ιδιαίτερα δύσκολη θέση των ηλικιωμένων ατόμων που ζουν σε απομακρυσμένες περιοχές και μη διαθέτοντας τα μέσα για μια ευρύτερη πανελλαδική και αντιπροσωπευτικότερη έρευνα, οι συγγραφείς της συγκεκριμένης μελέτης περιορίστηκαν στις προσιτές γι' αυτούς απομονωμένες περιοχές της Κέρκυρας και κάποιων περιοχών γύρω από την Κέρκυρα. Χρησιμοποιώντας γραπτά ερωτηματολόγια, ο ερευνητής του Ε.Κ.Κ.Ε. *Ν. Φακιολάς* είχε τη δυνατότητα συστηματικής παρακολούθησης των ηλικιωμένων ατόμων στις περιοχές αυτές. Προτείνονται επίσης για την πληθυσμιακή αυτή ομάδα τα παρακάτω μέτρα:

- 1) Στον τομέα της υγείας να διαμορφωθούν οι υπηρεσίες έτσι ώστε να περιλαμβάνουν τομείς ειδικά προσαρμοσμένους σε ανάγκες ηλικιωμένων.
- 2) Η αναβάθμιση του θεσμού των Κ.Α.Π.Η. κρίνεται αναγκαία, διότι οι περισσότεροι ηλικιωμένοι, σύμφωνα με αποτελέσματα ερευνών, θεωρούν το θεσμό ως ιδιαίτερα σημαντικό και αξιόλογο για τη ζωή τους.
- 3) Η οικονομική ενίσχυση για τους απομονωμένους και εγκαταλειμμένους ηλικιωμένους, καθώς και η θέσπιση ενός κατώτατου ορίου σύνταξης, το οποίο θα πρέπει να απολαμβάνουν ανεξαιρέτως όλοι οι ηλικιωμένοι, κρίνονται ως αναγκαία.

Στο πρόβλημα των τοξικομανών αναφέρεται και η έρευνα της *Σ. Τσίλη*, μόνο που στην περίπτωση αυτή το ενδιαφέρον της έρευνας επικεντρώνεται στα εξαρτημένα άτομα. Καταρχήν η ερευνήτρια καταγράφει την κατάσταση του φαινομένου της τοξικομανίας στην Ελλάδα

στηριζόμενη σε δείκτες όπως: θάνατος από υπερβολική δόση, έρευνες στο μαθητικό και γενικότερο πληθυσμό, ένταση και έκταση του δημόσιου λόγου γύρω από την τοξικομανία. Στη συνέχεια εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται ο τοξικομανής στη νομοθεσία, ποιες ομάδες παίζουν σημαντικό ρόλο στους κοινωνικούς μηχανισμούς διαφοροποίησης, τον τρόπο στιγματισμού των τοξικομανών και κοινωνικού αποκλεισμού τους. Αφού η Σ. Τσίλη συγκρίνει το πρόβλημα της τοξικομανίας, όπως εξελίχθηκε τα τελευταία δέκα χρόνια στην Ελλάδα, με το αντίστοιχο πρόβλημα σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καταλήγει σε ορισμένες προτάσεις για την πολιτική παρέμβασης που θα αφορά τους τοξικομανείς. Η συγγραφέας τονίζει την ανάγκη η παρέμβαση να γίνεται από κοινωνικούς και κρατικούς φορείς και να μη βρίσκεται αποκλειστικά στη δικαιοδοσία ιδιωτικών ομάδων ή φορέων. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να αποφεύγονται οι δημόσιες προβολές, οι διαφημιστικές καμπάνιες και οι παρεμβάσεις σωτηρίας στο όνομα του τοξικομανή. Το πρόβλημα αυτό θα πρέπει να προσεχτεί στα σχολεία και εκεί που συχνάζει η νεολαία. Οι χώροι αυτοί δεν πρέπει να γίνονται χώροι προβολής θεμάτων που αφορούν τα ναρκωτικά από άτομα ή φορείς που δεν έχουν άμεση επαφή ή σχέση με το χώρο.

Στον αποκλεισμό των γυναικών από την αγορά εργασίας είναι αφιερωμένη η έρευνα της Χ. Συμεωνίδου. Εκκινώντας από τη διαπίστωση του γεγονότος ότι το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα είναι από τα χαμηλότερα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης η συγγραφέας εξετάζει τους λόγους που κρατούν τις γυναίκες μακριά από την αγορά εργασίας και που συνδέονται με τον κύκλο ζωής, όπως γάμος, παιδιά, κ.λπ. Αλλά και η αντικειμενική κατάσταση που αντιμετωπίζει η Ελληνίδα εργαζόμενη μητέρα (έλλειψη παιδικών σταθμών, ανελαστικότητα αγοράς εργασίας κ.λπ.) την υποχρεώνουν να επιλέξει μεταξύ απασχόλησης και φροντίδας (ή και απόκτησης) παιδιών. Η συγγραφέας καταθέτει ορισμένες προτάσεις οι οποίες εφαρμοζόμενες θα μπορούσαν να προωθήσουν τη γυναικεία απασχόληση. Συγκεκριμένα προτείνεται: υποστήριξη των γυναικών που εγκαταλείπουν την εργασία τους λόγω γεγονότων του κύκλου ζωής, αντιμετώπιση της ασυμβατότητας μεταξύ οικογενειακής και εργασιακής ζωής με τη δημιουργία θέσεων μερικής απασχόλησης, άδειες, μέτρα για τη φύλαξη των παιδιών, ιδιαίτερη φροντίδα για ορισμένες ομάδες απασχολούμενων γυναικών, διεξαγωγή ερευνών γύρω από τα θέματα που απασχολούν τις

εργαζόμενες μητέρες με ιδιαίτερη έμφαση στις μονογονεϊκές οικογένειες και τέλος προτείνεται η διαρκής αξιολόγηση των εφαρμοζόμενων μέτρων πολιτικής.

Στο κεφάλαιο που αφορά στις πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες του *Α. Οικονόμου* και της *Α. Κουβέλη* και *Κ. Σακελλαρόπουλου*, που αναφέρονται σε θέματα που συνδέονται με το γεωγραφικό χώρο και τις πολιτικές στέγασης.

Στις ανισότητες της στέγασης των ηλικιωμένων και μάλιστα των ζευγαριών συνταξιούχων από τη μια μεριά και των ηλικιωμένων – μοναχικών γυναικών από την άλλη, αναφέρεται η μελέτη της *Α. Κουβέλη* και της *Κ. Σακελλαρόπουλου*. Στην πρώτη περίπτωση τα εισοδήματα των νοικοκυριών των συνταξιούχων, λόγω της απουσίας οικονομικής δραστηριότητας των μερών, παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, οι συνθήκες, όμως, στέγασης είναι μεσαίου επιπέδου, ενώ η ιδιοκατοίκηση πολύ διαδεδομένη. Στην κατηγορία αυτή των συνταξιούχων, διαπιστώνουν οι ερευνητές, ο βαθμός ικανοποίησης από την κατοικία είναι υψηλός. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με την άλλη κατηγορία των ηλικιωμένων και μοναχικών γυναικών, η οποία διαθέτει ένα υψηλό βαθμό ομοιογένειας ως προς τα κοινωνικά-οικονομικά γνωρίσματα των μελών της, χαρακτηρίζεται όμως από ένα χαμηλό μορφωτικό επίπεδο που συμβαδίζει με χαμηλά εισοδήματα. Σ' αυτή την ομάδα του πληθυσμού παρουσιάζονται έντονα τα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού.

Στην ίδια ενότητα η ερευνήτρια *Η. Δασκαλάκη* δημοσιεύει μια μελέτη για την εκπαίδευση των κρατουμένων στις ελληνικές φυλακές σε σύγκριση με την εκπαίδευση που παρέχεται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Καταρχήν η συγγραφέας αναφέρεται στο σημερινό σωφρονιστικό καθεστώς του κώδικα του 1989 και παρουσιάζει τα κύρια σημεία του: εκπαίδευση μέσα στη φυλακή, εκπαίδευση έξω από τη φυλακή, εργασία των κρατουμένων. Στο δεύτερο μέρος η *Η. Δασκαλάκη* παρουσιάζει τι προβλέπουν οι σωφρονιστικές νομοθεσίες των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την εκπαίδευση των κρατουμένων και σύγκριση της νομοθεσίας αυτής με την ελληνική σωφρονιστική πολιτική. Τέλος, καταθέτει, τις εξής προτάσεις για τη μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού των κρατουμένων: διεύρυνση της προσφοράς εκπαίδευσης στους φυλακισμένους, ιδιαίτερα τους νέους, οργάνωση βιβλιοθηκών, επαγγελματική κατάρτιση και δημιουργία εξοπλι-

σμένων εργαστηρίων, ευαισθητοποίηση του χώρου εργασίας (εργοδότες, βιομήχανοι, συνδικάτα κ.λπ.), εύρεση εργασίας, επαφή με τον έξω κόσμο.

Στο ελάχιστο γνωστό στην ελληνική δημοσιότητα πρόβλημα της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας αλλά και στο τεράστιο θέμα του κοινωνικού στιγματισμού γυναικών που έχουν υποστεί βιασμό αναφέρονται δυο έρευνες που έχουν εκπονήσει η *Ε. Βενιζέλου* και η *Σ. Τσίλη*. Στην περίπτωση της σεξουαλικής παρενόχλησης, οι ερευνήτριες καταγράφουν τους φορείς που στην Ελλάδα ασχολούνται με το πρόβλημα (η Γενική Γραμματεία Ισότητας και η Γραμματεία Γυναικών της Γ.Σ.Ε.Ε.) διαπιστώνουν όμως ότι στην ελληνική νομοθεσία ο όρος «σεξουαλική παρενόχληση» δεν υπάρχει σαν νομική έννοια προσδιοριστική από το νομοθέτη ή ερμηνευμένη από τη νομολογία των δικαστηρίων, αφού δεν υπάρχουν δικαστικές αποφάσεις. Γενικά, διαπιστώνεται ότι το θέμα της σεξουαλικής παρενόχλησης δεν έχει απασχολήσει το δημόσιο διάλογο, γεγονός που συνδέεται και με τη δυσκολία που διακρίνει την ελληνική κοινωνία να ασχοληθεί με θέματα σεξουαλικότητας. Οι ερευνήτριες τονίζουν την ανάγκη μελέτης και διαχείρισης του προβλήματος της παρενόχλησης διότι αυτό εμπεριέχει ψήγματα έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών από την απασχόληση.

Στο θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών που έχουν υποστεί βιασμό οι ερευνήτριες τονίζουν ότι υπάρχουν ευρέως διαδεδομένες προκαταλήψεις εναντίον της γυναίκας-θύματος βιασμού, που έχουν ψυχολογικά-κοινωνικά αίτια και αναφέρονται σε κάποιες αξίες που ίσως απειλούνται και γι' αυτό κάνουν αναγκαία την προστασία των γυναικών-θυμάτων. Παρά το γεγονός ότι υπάρχει δισταγμός στην καταγγελία περιπτώσεων βιασμού, εντούτοις τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια άνοδος του αριθμού των καταγγελλόμενων βιαστών. Οι ερευνήτριες πιστεύουν ότι πρέπει να γίνει μια προσεκτική προσέγγιση του προβλήματος, έτσι ώστε να μειωθεί το κοινωνικό κόστος που προκαλεί όχι τόσο αυτός ο ίδιος ο βιασμός, όσο η αντιμετώπισή του από την αστυνομία, τους ιατροδικαστές και τα δικαστήρια.

Στην ξеноφοβία, που έχει αυξηθεί αισθητά μετά από τη μαζική μετανάστευση πολιτών ξένων χωρών, ιδιαίτερα της Αλβανίας, αναφέρεται η μελέτη των *Η. Νικολακόπουλου*, *Π. Καφετζή*, *Α. Δώδου* και *Κ. Μιχαλοπούλου*. Στηριζόμενος στα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου του 1992, που δείχνουν ότι η Ελλάδα, μαζί με τη Γαλλία και το Βέλγιο,

παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό αρνητικών στάσεων έναντι των ξένων «άλλης εθνικότητας», οι συγγραφείς προτείνουν τη λήψη μέτρων άμεσης προτεραιότητας όπως: συστηματική καταγραφή και παρακολούθηση της οικονομικής παρουσίας και τον τρόπο ένταξης των μεταναστών-προσφύγων, τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο προβάλλεται στα Μ.Μ.Ε. η εικόνα του «ξένου» και τέλος, τη συστηματική και διαχρονική παρακολούθηση των τάσεων της κοινής γνώμης σε θέματα ξενοφοβίας και ρατσισμού.

Στην ιδεολογική υποβάθμιση των εργασιών στον πρωτογενή τομέα και στη στάση των νέων αγροτών αναφέρεται η μελέτη της *Ε. Κοβάνη*. Την εντυπωσιακή ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας συνοδεύουν εξελίξεις που υποβαθμίζουν την εργασία στη γη και προκαλούν περιβαλλοντικές καταστροφές και αλλοιώσεις του χώρου. Η συγγραφέας εντοπίζει το πολύ σημαντικό πρόβλημα της ιδεολογικής υποβάθμισης της αγροτικής εργασίας το οποίο, συνοδευόμενο και από τις αντικειμενικές και πολλές φορές ανυπέρβλητες δυσκολίες της γεωργικής ζωής, καθιστά, ιδιαίτερα για τους νέους αγρότες, την παραμονή τους στις παραδοσιακές απασχολήσεις δύσκολη αν όχι απαγορευτική. Για να βοηθηθούν, λοιπόν, οι νέοι αγρότες να ξεπεράσουν την υποβάθμιση της αγροτικής τους ταυτότητας η *Ε. Κοβάνη* προτείνει στα πλαίσια της αναθεωρημένης Κ.Α.Π.: διεπιστημονική μελέτη του χώρου, προπάντων των οικονομικών και οικολογικών προϋποθέσεων για την προώθηση συμβατών προς το περιβάλλον αγροτικών πρακτικών. Επίσης θα πρέπει να διατυπωθούν συγκεκριμένες προτάσεις για τη λήψη μέτρων που θα ενθαρρύνουν την εγκατάσταση νέων αγροτών σε ορεινές κυρίως περιοχές. Οι προσπάθειες αυτές θα πρέπει να στηρίζονται και από έρευνες οι οποίες θα στρέφονται στην αποκρυστάλλωση της εμπειρίας και της γνώσης της αγροτικής εργασίας και γενικά της ζωής μέσα στην κοινότητα της υπαίθρου χώρας. Γι' αυτό θα πρέπει παράλληλα να γίνουν έρευνες σε βασικά θέματα αγροτικού πολιτισμού, για να αντιληφθούμε και να προσδιορίσουμε ό,τι συνιστούσε μέχρι τώρα τη σταθερή ουσία, το αμετάβλητο μέσα στο χρόνο στοιχείο της σχέσης μεταξύ γης-γεωργών και της ευρύτερης κοινωνίας. Οι έρευνες αυτές, σύμφωνα με τη συγγραφέα, θα πρέπει να γίνουν σε συνεργασία με συναδέλφους άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο *Θ. Μαλούτας*, αναφερόμενος στο πρόβλημα του γεωγραφικού αποκλεισμού, διαπιστώνει ότι αυτός εμφανίζεται στην Αθήνα περιορι-

σμένος, συγκριτικά με τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές και αμερικάνικες μεγαλουπόλεις. Το γεγονός αυτό ο συγγραφέας το εξηγεί με την περιορισμένη κοινωνική πόλωση, τη μορφή της κατανομής των οικονομικών δραστηριοτήτων στον αστικό χώρο και την κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης. Αυτό το τελευταίο, δηλαδή η δυνατότητα πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση για τα μεσαία και λαϊκά στρώματα του πληθυσμού, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα δομικά στοιχεία του μεταπολεμικού προτύπου κοινωνικής αναπαραγωγής. Κατά τον Θ. Μαλούτα αυτό το στοιχείο της ιδιοκατοίκησης δημιούργησε καταστάσεις μεγαλύτερης εξάρτησης από την αγορά και το Κράτος και λειτούργησε ως υποκατάστατο του κράτους πρόνοιας. Έτσι η ιδιοκατοίκηση περιόρισε μέχρι και που απέτρεψε την ανάπτυξη του κοινωνικού και του γεωγραφικού αποκλεισμού και λειτούργησε σαν ένας «αυτορρυθμιστικός» μηχανισμός που διευκόλυνε οι οικογενειακές δομές να λειτουργήσουν ως η βασική οργανωτική δομή των διαδικασιών κοινωνικής αναπροσαρμογής. Επίσης η διαπλοκή οικογενειακών σχέσεων, ιδιοκατοίκησης και καθημερινής αλληλοβοήθειας μεταξύ των φίλων της οικογένειας δημιούργησε ευνοϊκούς όρους έντονης κοινωνικής και λειτουργικής ομοιογένειας του ελληνικού αστικού χώρου. Αυτά μέχρι τη δεκαετία του '70. Από τότε παρατηρείται μια αυξανόμενη ένταση του κοινωνικού και γεωγραφικού διαχωρισμού στον ελληνικό αστικό χώρο, που μπορεί να αποδοθεί στις μεταβολές, στον τρόπο συγκρότησης και στην αλλαγή των παραδοσιακών τρόπων απόκτησης κατοικίας. Οι αλλαγές αυτές δημιουργούν, κατά τον Θ. Μαλούτα, δυο ζητήματα που πρέπει να διερευνηθούν. Πρώτον, το ζήτημα των επιπτώσεων που θα έχει η ένταση του κοινωνικού και γεωγραφικού διαχωρισμού για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες και δεύτερον, το ζήτημα του ρόλου των οικογενειακών δομών σε σχέση με τον κοινωνικό και γεωγραφικό αποκλεισμό. Η αλλαγή του ρόλου των οικογενειακών δομών από τη δεκαετία του '70: εάν δηλαδή θα συνεχίσουν να εμποδίζουν την ανάπτυξη του κοινωνικού αποκλεισμού ή συνδυαζόμενες με την κοινωνική αναπαραγωγή στρωμάτων σε διαδικασία κοινωνικής υποβάθμισης θα λειτουργήσουν ακόμη και ως στέγαστρο οπισθοδρομικών (ρατσιστικών κ.λπ.) στάσεων, αντιλήψεων και πρακτικών. Ο συγγραφέας διαπιστώνει δηλαδή ότι η αλλαγή του τρόπου και των διαδικασιών στέγασης στα μεγάλα αστικά κέντρα διαβρώνει μέχρι ενός ορισμένου σημείου, αλληλέγγυες, εσωοικογενειακές διαδικασίες και δημιουργεί κάποιες προϋ-

ποθέσεις που ευνοούν την εμφάνιση οπισθοδρομικών στάσεων, δηλαδή συμπεριφορών που μπορούν να συμβάλλουν στην περιθωριοποίηση κρίσιμων κοινωνικών ομάδων και στον αποκλεισμό τους από τις ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες.

Στην παρούσα συλλογική έκδοση συμπεριλαμβάνονται 27 μελέτες, προϊόν μακροχρόνιας έρευνας οι περισσότερες, που αναφέρονται σε περιπτώσεις κοινωνικών ομάδων που ζουν σε καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού ή απειλούνται να διολισθήσουν σ' αυτές. Είναι αυτονόητο ότι οι μελέτες που παρουσιάζονται εδώ δεν εξαντλούν όλες τις περιπτώσεις κοινωνικών ομάδων που απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό, όπως αυτονόητο είναι επίσης το γεγονός ότι δεδομένης της έλλειψης εμπειρικού υλικού για τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού που εκδηλώνονται στην Ελλάδα και γενικά, δεδομένης της έλλειψης συσσωρευμένης επιστημονικής γνώσης πάνω στα προβλήματα που δημιουργεί ο κοινωνικός αποκλεισμός, οι προτάσεις λήψης μέτρων που κατατίθενται από τους ερευνητές και τις ερευνήτριες μόνο τότε θα μπορέσουν να αποδείξουν την ισχύ τους, εάν εφαρμοστούν κατάλληλα στην πράξη και αν συμπληρωθούν απ' αυτή την ίδια την εμπειρία. Αυτό επιβάλλει από εδώ και στο εξής τη στενή συνεργασία του Ε.Κ.Κ.Ε. με τους φορείς και τα ιδρύματα που θα κληθούν να πάρουν μέτρα καταπολέμησης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως και με το Κράτος, που καλείται να διαφοροποιήσει το νομοθετικό πλαίσιο εντός του οποίου θα κινηθούν οι προσπάθειες των διάφορων φορέων. Πέρα από την απαραίτητη αυτή συνεργασία, εκείνο που επιβάλλεται είναι να συνεχιστεί η έρευνα αυτή, να επεκταθεί και σε άλλες περιπτώσεις ομάδων που απειλούνται και να οργανωθεί και να θεσμοθετηθεί στο πλαίσιο των αρμοδίων φορέων της Ευρωπαϊκής Ένωσης η συνεργασία των Ελλήνων ερευνητών με τους ερευνητές των άλλων χωρών. Έτσι θα γίνει δυνατό να πραγματοποιηθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο η ανταλλαγή γνώσεων και εμπειριών και να τεθούν οι βάσεις για μια συνολική με όλες τις χώρες αντιμετώπιση του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού.

Εάν μπορεί κανείς να καταλήξει σ' ένα γενικότερο συμπέρασμα, που λίγο πολύ θα αφορά όλες τις επιμέρους έρευνες που δημοσιεύονται στο συλλογικό αυτό τόμο, θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στη διαπίστωση ότι το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού ειδικών κοινωνικών ομάδων συνδέεται με τη γενικότερη εξέλιξη των σύγχρονων κοινω-

νιών, είναι δηλαδή αποτέλεσμα και των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών που συντελούνται. Μ' αυτή την έννοια απαιτείται η συνδυασμένη ενέργεια Κράτους, τοπικών κοινωνιών, οικογένειας και των ιδιωτικών φορέων για να αντιμετωπιστεί. Όμως, το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού έχει και μια άλλη σοβαρότατη διάσταση στην οποία αναφέρεται το σύνολο σχεδόν των μελετών που δημοσιεύονται στον τομέα αυτό. Πρόκειται δηλαδή για τη γενικότερη στάση της κοινωνίας απέναντι στα προβλήματα των ατόμων που απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό. Από τη στάση αυτή της κοινωνίας εξαρτάται κατά ένα μεγάλο μέρος η επιτυχία ή η αποτυχία των προγραμμάτων που συζητούνται. Γι' αυτό στις προτάσεις που καταθέτουν οι ερευνητές(-τριες) συνεχώς γίνεται αναφορά στην ανάγκη ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης πάνω στα προβλήματα των απειλούμενων ομάδων.

Η Συντονιστική Επιτροπή των ερευνητών του Ε.Κ.Κ.Ε. που είχε τη φροντίδα παρακολούθησης της έρευνας αυτής έλαβε την τιμητική για μένα απόφαση να μου αναθέσει την ευθύνη σύνταξης του κεφαλαίου στο οποίο θα παρουσιάζονται, περιληπτικά, τα αποτελέσματα των επιμέρους ερευνών και μια σύνοψη των μέτρων που από τους ερευνητές(-τριες) προτείνονται. Ακολούθησα την εντολή της επιτροπής και η δική μου συμβολή περιορίστηκε ακριβώς στα πλαίσια που η όλη αυτή συλλογική έρευνα και η θεματολογία της έθεταν. Ο έπαινος ανήκει σε όλους εκείνους τους ερευνητές και τις ερευνήτριες που συμμετείχαν στη μεγάλη αυτή ερευνητική προσπάθεια.